

במילים אחרות

יש שנהגו להחמיר וליזהר גם במילים אחרות המסתיימות באותיות יו"ד וה"א, כגון 'עליה', 'בניה' וכדומה. אף שאין בזה לכאורה חשש, שהרי שתי האותיות האחרונות מחוברות לאלו שלפניהן ומדובר במילה אחת, מכל מקום החמירו רבים וטובים לכתוב גרש אחרי היו"ד לסימן קיצור, ולא כתבו את הה"א. יש אפילו שהחמירו כך במילה שלום שהיא כידוע אחד משמותיו של הקב"ה, ולא כתבו את המ"ם האחרונה³⁸, מנהג זה כבר הביא הרמ"א בהגהותיו לשו"ע (יו"ד סוף סי' רעו) בשם מהרי"ל שהביא מהתשב"ץ: "ויש נזהרין אפילו במלת שלום, שלא לגמור כתיבתו". וכבר הזכרנו לעיל את המילה 'ישראל' שהיו סופרים שקיצרוה, או חיברו את שתי האותיות האחרונות.

ט"ו, ה"י

גם במספרים הכתובים באותיות עבריות נוצרה אותה בעיה במספר חמש עשרה, וכאן היא חמורה יותר. מכיון שהאותיות יו"ד וה"א המסמנות את המספר הזה, כתובות בפני עצמן, ויש כאן כתיבת השם ממש. לפיכך נהגו כבר מדורות קדומים לכתוב את האותיות ט"ו במקומן: הטי"ת מרמזת ליו"ד שאחריה והו"ו מרמזת לה"א שלפניה, ויחדיו הן מונות חמש עשרה.

למנהג זה התייחס כבר ר' יוסף יחפא האן נורלינגן בספרו 'יוסף אומץ'³⁹, נצטט את לשונו, שהיא הרחבה של דברי הרמ"א בש"ע יו"ד סוף סי' רעו:

אין לכתוב שם באגרת, וכן אלקים, רק בד' או בק' במקום ה', שלא יבא לידי בזיון, ואפילו שלום יש נזהרין שלא לגמרו, רק שלו' בנקודה על הו'; שלחן ערוך סוף סי' רעו בשם מהרי"ל. ומפני זה רגילין העולם לכתוב במנין חשבונם ט"ו ולא י"ה.

וכבר לפנינו ציין זאת אגב אורחיה ר' שלמה מולכו ב'ספר המפואר':⁴⁰ "כמו שאנו כותבין ט"ו כדי שלא לכתוב שם י"ה".

המנהג של כתיבת ט"ו במקום יו"ד וה"א הוא עתיק יומין. פרופ' ר' יעקב שמואל שפיגל⁴¹ מביא כי באחת מן המצבות המפורסמות שנמצאו בצוער⁴², כתוב: "דמיתת טו יומין בירח שבט". זהו בינתיים המקור הקדום ביותר למנהג זה. כמו כן הוא מביא מקורות רבים שנהגו באופן זה, החל מאמצע המאה האחת עשרה בערך⁴³.

ברם, עדיין יש סופרים שלא נהגו כך באותה תקופה. סופרו של כתב יד קאופמן המפורסם של המשניות, נהג לכתוב יו"ד וה"א במספרי הפרקים, כגון במסכת כלים ובמסכת מכות

38. האדמו"ר בעל 'נתיבות שלום' מסלונים זצ"ל היה חותם תמיד את שמו כך: שלו' נח. גם הגרי"ש אלישיב זצ"ל היה חותם: יוסף שלו'.

39. פונקפורט דמיין תרפ"ח, עמ' 279.

40. וורשה תרמ"ד, דף ו טור ג.

41. בספרו עמודים בתולדות הספר העברי - בשערי הדפוס (לעיל הערה 1), עמ' 381-392.

42. מתוארכות בערך לתחילת האלף החמישי, סביב שנת 386 למניינם.

43. מסקנתו העולה מניתוח המקורות שהביא היא כי לפחות בצפון ארץ ישראל נהגו להשתמש בציון י"ה כמספר ולא חששו, אף שבדרום הארץ כתבו ט"ו. אבל בסביבות שנת 1000 למניינם התחילו גם בצפון הארץ לשנות את הצורה, תחילה כתבו ה"י, ולבסוף כתבו ט"ו, בסופו של דבר חקה הצורה ט"ו את כל הצורות האחרות מפניה.

(שהיתה במקורה המשך של מסכת סנהדרין והפרקים ממוספרים בהמשך לסנהדרין), ורק בכמה מקומות בודדים נמצא בו ט"ו.

מנהג אחר מופיע ברשימות המסורה של כתר ארם צובה (נכתב בשנת ד"א תר"ץ בערך). רשימות מסורה מכילות מטבען מספרים המציינים כמה פעמים מופיעה מילה או צורת כתיב מסוימת, והם משתמשים באותיות עבריות כמוכן. המספר 15 מופיע שם בדרך כלל בצורה הפוכה: ה"י. לדוגמה: על הפסוק "בְּאֶשֶׁר הוּא שֵׁם" (בראשית כא, יז) מעירה המסורה הקטנה בכתר, שהמילה 'באשר' מופיעה בתנ"ך 15 פעמים, המסורה מציינת זאת כך: **באשר – ה"י**. גם בכתב יד לנינגרד (שנכתב כשמונים שנה לאחר הכתר) מופיעה הצורה ה"י, אלא ששם נכתבת לצידה גם י"ה, לעומת הכתר שמקפיד כמעט לגמרי לכתוב אך ורק ה"י⁴⁴.

נקודה מעניינת במיוחד היא שבעוד שבתחום המספרים נהגו כבר מתקופה קדומה שלא להשתמש בצירוף י"ה כאמור, הרי שבתחום ראשי התיבות נהגו, ונוהגים עד ימינו לכתוב י"ה כראשי תיבות של יום הכיפורים, או ירום הודו.

מה הסיבה להבדל? נראה לומר שאת המספרים לא נהגו לכתוב עם סימן גרשיים, במיוחד כשאלו הופיעו בראשי עמודים ולא בתוך טקסט שהצריך את הדגשתם. אבל כשנכתבו שתי האותיות האלו בראשי תיבות – חצץ סימן הגרשיים בין האותיות ולכן לא חששו.

ומכל מקום תירוצ זה מתאים יותר לתקופה שראשי התיבות נראים כמו בימינו, היינו שני גרשים הנעוצים ממש בתוך המילה. אבל בתקופת כתבי היד – ואפילו עשרות שנים ויותר לאחר תחילת תקופת הדפוס, עדיין ראשי התיבות היו בהרבה מקרים רק נקודות מעל האותיות, כך שלא חצצו ביניהן. ומכל מקום יתכן שסימן ראשי התיבות הראה שלא מדובר במילה אחת אלא בראשי תיבות, ולכן לא חששו.

ט"ז

לעומת זאת, המנהג של כתיבת ט"ז במקום י"ו – הוא צעיר יחסית. בכל כתבי היד, ואפילו בדפוסים ישנים [כגון דפוס ונציה של התלמוד] עדיין כתוב י"ו כל אימת שנוקדים למספר שש עשרה⁴⁵. אפילו בכתב יד של ר' וואלף היידנהיים, שחי בין השנים תקי"ז-תקצ"ב, ראיתי שהוא כותב י"ו ולא ט"ז. אינני יודע בדיוק מתי התחיל השינוי לצורה ט"ז, ומדוע.

כינויים

ביטוי נוסף ליראה וההימנעות מהזכרת שם ה' הוא מנהגם של חז"ל לנקוב בכינויים שונים תחת שם ה'. כגון: "צא וְהִלָּךְ בַּגְבוּרָה" (מכילתא יתרו מס' דעמלק פרשה ב); "שכינה מה לשון אומרת" (חגיגה טו ע"ב); "המקום ימלא לך חסרונך" (ברכות טז ע"ב); "אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה" (פסחים כט ע"א); "בהדי כבשי דרחמנא למה לך" (ברכות י ע"א, כלומר: מה לך להבין נסתרותיו של הרחמן); "מריה דאברהם" (כגון שבת כב ע"א), וכמובן שני הכינויים הנפוצים עד ימינו: רבונו של עולם והקדוש ברוך הוא⁴⁶. רש"י ובעלי התוספות

44. ראה פירוט מראי מקומות אצל שפירא, שם, עמ' 383.

45. וראה למשל בתוספות עירובין דף ו ע"ב ד"ה וכי תימא, שמופיע שם הרבה פעמים המספר 16. בדפוס ונציה הכל כתוב י"ו, אבל בדפוסים שלנו בתחילת התוס' הוחלף כמה פעמים לט"ז בדפוס וילנא, ולאחר מכן [מהמשפט "אף על גב דלר' יהודה לחי וקורה מהני מדרבנן לייג ולרוחב י"ו לא מהני"] התעייף המתקן והשאיר את י"ו המקורי.

46. ובארמית: קודשא בריך הוא, דהיינו הקדוש ברוך הוא.